

Bibliyografya :

MAURITS N. VAN LOON (ed.), *Hammam et-Turkman I-II. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984 Excavations in Syria*, İstanbul Hollanda Arkeoloji Enstitüsü yayını (Leiden 1988), 23 bölüm, 727 sayfa, 208 levha (fotoğraf, plan, keramik çizimi), 158 tablo. İlgili fotoğraflar, çizimler ve kataloglar her bölümün sonuna eklenmiştir.

Eser iki ciltten oluşur. Suriye'de Belih ırmağı üzerinde ve Türkiye sınırına oldukça yakın bir bölgedeki Hammam et-Turkman ile 2 km. kadar kuzeyindeki Damışliya höyüklerinin raporudur. Bu höyüklerde kazılar Amsterdam Üniversitesi'nden van Loon'un başkanlığında yapılmıştır. Her iki höyük tüm stratigrafi ve buluntularıyla ekip elemanları tarafından van Loon'un edisyonuya sunulmuştur.

Anadolu ve Mezopotamya arasındaki tüm yolların kavşak noktası olan bir bölgede yer alırlar. Bölgedeki çok sayıdaki höyükten, kazı için, Hammam et-Turkman'ın seçilmesinin nedeni, 500x450x40 m.lik boyutlarının yanısıra, Suriye protohistoryasının en karanlık noktası olan M.Ö.II. binıyla ışık tutabilecek yüzey malzemesine sahip olmasıydı. Ayrıca bu seçimde eski Babil itinererlerinde adı geçen Zalpa kenti ile eşitliği yolunda yapılmış önerinin de rolü önemlidir.

İlk ciltte Neolitik (I-II), Halaf (III), Demir Çağ (IX) ve Part/Roma (X) dönemlerini kapsayan Damışliya Höyüğü'nün tüm stratigrafisi ve buluntuları ile Hammam et-Turkman'ın en erken evreleri olan Obeyd (IV, numaralar Damışliya ile beraber verildiği için Hammam IV'ten başlar) ve Geç Kalkolitik (V) Çağın keramikleri yanında tüm tabakaların mimarisi ele alınmıştır. Ayrıca bu ciltte Höyüğün Çevresel Özellikleri; Kazı Sistemi Ve Keramiğin İncelenme Yöntemleri ile Mezarlar gibi -değişik yazarlarca kaleme alınmış- bölümlere de yer verilmiştir.

İlk cildin P.Akkermans tarafından hazırlanmış olan 3. bölümünde Damışliya Höyüğü konu edinilmiştir. 1984 yılında kazılan 5-6 m. yüksekliğinde ve 70 x 60 m. boyutlarındaki höyükte, Hammam'da eksik olan erken dönemler incelenmiş; ana toprağa ulaşılammış olmakla birlikte toplam beş kültür katının varlığı belirlenmiştir. Bunlardan en eskiye ait olan Neolitik Çağ [(I) Akeramik Neolitik, (II) Neolitik] yedi yapı katıyla temsil edilir. Akeramik Döneme ait bir dizi küçük oda dışında -Part/Roma çukurlarının büyük tahribatı nedeniyle- kayda değer bir mimariye rastlanmamıştır. Neolitik Çağa ait ikinci kültür katı keramiğinin oldukça kuvvetli yerel özellikler göstermesine karşılık, gerek keramiksiz ve gerekse keramikli katların taş alet endüstrisinin hem doğu, hem de batı ile ilişki içinde olduğu belirtilir. Hiçbir mimari kalıntı vermeyen Halaf kültür katının (III) ise kısa süreli ve küçük bir yerleşime ilişkin olduğu kabul edilmiştir. Bu küçük yerleşme yerinde saptanan keramiklerin yerel yapılmadığı; bu tekniğe sahip civardaki sabit bir yerleşimle ilişkisi düşünülerek mevsimlik bir kamp yeri olduğu görüşü benimsenmiştir. Ancak Halaf kültür katının son derece dar bir alanda incelenmiş olması nedeniyle varılan sonuçların tam anlamıyla inandırıcı olmaktan uzak olduğuna inanıyorum. Erken Kalkolitik Dönem'den sonra uzun süre terkedilen höyüğün, Demir Çağı'nda (IX) bir mezarlık olarak kullanıldığı; Part/Roma Döneminde (X) ise gayet zayıf bir iskana sahne olduğu anlaşılmıştır.

4. bölümde D. Meijer Hammam et-Turkman Höyüğü'ndeki dört açmanın tüm mimari ve stratigrafisini incelemektedir. Burada en dikkat çekici iki mimarlık kalıntısından biri,

Geç Kalkolitik Çağa ait (VB 7) tapınak ile Geç Tunç Çağına ait (VIA Ib) saray kompleksidir. Tapınak 1.75 m. kalınlığındaki duvarlarında üç oyuklu nişleri olan bir koridorla depo niteliğindeki odalardan oluşur. Mimari özellikleri ve buluntuları nedeniyle söz konusu yapının törenselleştirme amaçları için kullanıldığı ve ekonomik fonksiyona sahip olduğu düşünülmüştür. Kuzey Mezopotamya etkili bu mimariye ilişkin tabakanın M.Ö. 3400-3200 yıllarındaki bir yangında sona erdiği belirlenmiştir.

VIII'daki Geç Tunç Çağı sarayı ise 15 x 11 m. boyutlarında bir avluyla ayrılmış iki kanattan oluşur. Hammam et-Turkman'ın en ilgi çekici mimarlık buluntusu olan ve "saray" olarak nitelenen bu kompleksin doğu kanadı hem mimarisi, hem de buluntularıyla domestik bir karakter gösterirken, batı kanat düzenli mimarisine daha anıtsaldır. Resmi bir karakter taşıdığı düşünülen batı kanatta, bir holle birlikte 7 mekan belirlenmiştir. Ana giriş holünden diğer mekanlara açılan kapıların her iki yanında 1.20 x 1.00 x 0.20 m. boyutlarında taş ortostatlar vardır ve duvarlar beyaz kireç sıvalıdır. Yapının iki kez tadilat geçirerek 150 yıl boyunca kullanıldığı düşünülmüştür. Henüz küçük bir bölümü kazılmış olan bu yapının, bölgedeki türünün ilk örneği olması açısından büyük önemi vardır. Hitit İmparatorluk Çağı sarayları ile çağdaş olan bu kompleksin ayrıntıları konusunda yeterli bilgiler derlenebilmiş değildir. Buna karşılık, yazarların *hilani* türünde sütunlu girişi olan, Suriye tipi bir yapı düşündükleri anlaşılmaktadır ki, bu gayet doğaldır.

J.van Haften ile L.Thissen'in kaleme almış olduğu mimarinin tüm detayları ile çeşitli dönemlere ait 40 adet mezarın incelenildiği 5. ve 6. bölümleri izleyen 7-12. bölümlerde, kronolojik sıraya göre keramikler çeşitli yazarlarca ele alınmıştır.

7. bölümde Hammam et-Turkman Höyüğü'nün en erken evresini oluşturan Obeyd Dönemi (IV) keramiğini P. Akkermans etüd etmiştir. M.Ö. 4400-3600 tarihleri arasında yerleştirilen bu dönem keramiğinin çoğunluğunun tamamen bölgesel özellikler gösterdiği belirtilir.

Yine aynı yazarca hazırlanan 8. bölümde ise Geç Kalkolitik Dönem (V, M.Ö. 3600-3200) keramiği tanıtılmıştır. Özenli mimarisi ve keramiğinin toplu üretimi nedeniyle bu dönemin erken evresinin (VA) kent yaşamına geçişi gösterdiği, geç evrede ise (VB, M.Ö. 3400-3200) gerçek bir kent karakterinin ortaya çıktığı kabul edilir. Büyük bir yangınla sona eren Geç Kalkolitik Dönem tabakalarının hemen ardından gelmesi gereken Uruk keramiğinin Hammam et-Turkman'da yokluğu nedeniyle, bu tabakanın sona erişiminin, M.Ö. 3200-3000 yıllarına tarihlenen Uruk-Cemdet Nasr Kolonizasyonu ile ilişkili olduğu kabul edilmiştir. Geç kalkolitik ve İlk Tunç Çağ arasındaki bu boşluk Güneydoğu Anadolu'daki Kurban Höyük ve Hassek Höyük malzemeleriyle doldurulabilir.

İlk cilt yukarıda tanıtmaya çalıştığımız 8. bölümle son bulur. İkinci cildi 9-23. bölümler ve ekleri oluşturmaktadır. Burada İlk Tunç Çağı (VI), Orta Tunç Çağı (VII), Geç Tunç Çağı (VIII) ve Part/Roma (X) dönemi keramikleri ile tüm tabakaların küçük buluntuları ve analizleri konu edinilmiştir.

9. bölümde İlk Tunç Çağı keramiği H.Curvers tarafından incelenir. Bu dönemin malzemesi, höyüğün doğusundan ve batısından ele geçenler olmak üzere iki ayrı kısımda ele alınmıştır. Doğdan bulunanlar erken III. binyıla, batıdan ilerse geç III. binyıla aittir ve Batı Suriye ile Orta ve Aşağı Fırat'la, Amuq ve Hama ile paralellikler kurulur. Batı Suriye'nin "reserved slipped ware" ve "multiple brush ware" türünde keramikleri yoktur. Ancak bu yokluğun yetersiz kazıdan kaynaklanmış olması ihtimali oldukça güçlüdür. Çünkü benzer mallara ve Kuzey Suriye'nin oldukça iyi bilinen diğer büyük mal gruplarına hemen kuzeydeki Harran Ovası höyüklerinde bolca rastlanır.

10. bölümde yine Curvers, Orta Tunç Çağ keramiğini erken ve geç olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Bitki ve kireç katkının çok yaygın olduğu bu keramiğin egemen rengi kremdir. Dönemin karakteristik biçimleri olan keskin karınlı, hareketli ağızlara sahip çanakları, yivli kaseleri, boynunda yivler ve kazınarak yapılmış dalgalı hatları bulunan çömlekleri Suriye'deki çağdaşlarıyla paralellik gösterir. Türkiye sınırları içindeyse Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü'nün malzemesiyle benzer özelliklere sahiptir.

11. bölümde, F. Smit'in iki evreye ayırarak incelediği Geç Tunç Çağının ilk evresi (VIII A) VII'nin devamıdır. Suriye ve Kilikya'da görülen bu devamlılığın Hammam için de geçerli olduğu belirtilir. Nuzi stilindeki kadeh parçalarının ortaya çıkışı bu evrenin yenilikleri arasındadır. Bu dönemin kısa süreli geç evresinde (VIII B) keramiğin kalitesinde düşüş görülür; açkı hemen hemen hiç kullanılmamıştır, keskin profiller yoktur, nipple base görülmeye başlar. Tüm bu değişiklik ve yenilikler, henüz tabakaları kesinleşmemiş olan Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü için de geçerlidir. Hammam'da VIII B'nin terkinin Şuppiluliuma'nın Alalah IV'ü tahriri ile (M.Ö. 1370) paralel olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca Nuzi'nin sona ermesine de Assur-uballit'in M.Ö. 1360 civarındaki askeri aktivitelerinin neden olduğu düşünülerek, Hammam'ın M.Ö. 14. yüzyıl sonlarından önce terkedildiği sonucuna varılmıştır.

Hammam et-Turkman Demir Çağı'nda iskan edilmemiştir. Bu durum söz konusu dönemde 39 m. yüksekliğe erişen höyükten suya ve araziye gitmenin çok zor duruma girmiş olmasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Kanımızca bu yeterli bir neden değildir. Çünkü, Güneydoğu Anadolu'daki Samsat ve Üçtepe höyüklerinin 35 m.'nin üzerinde bir yükselliğe sahip olmalarına rağmen, Demir Çağı'nda önemli birer iskan alanı olarak kullanıldıkları bilinmektedir.

Hammam et-Turkman'ın son yerleşimi Part/Roma Dönemi (X) Ana I. Lazaro tarafından 12. bölümde ele alınmıştır. Bu dönemde yerleşme yeri bir garnizon karargahıydı ve olasılıkla Kammissinbela adında bir Part kalesiydi. Doğu sigillatları bu tabakanın M.Ö. I. yüzyıla M.S. III. yüzyıl arasına tarihlenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde gittikçe artan zirai güvene nedeniyle halkın tarlaların ortasındaki küçük köylere veya çiftlik evlerine yerleştiklerine inanılır ki bu görüş, Diyarbakır/Üçtepe kazısı çerçevesinde sürdürülen surveylerle de desteklenmektedir. Özellikle Dicle Vadisi gibi ziraate elverişli alanlarda Part/Dönemi'ne ait küçük yerleşimlere sıklıkla rastlanır.

Her biri ayrı birer yazar tarafından kaleme alınmış 13-21. bölümlerde küçük buluntular malzemelerine göre gruplandırılıp, tiplere göre sınıflandırılarak, kronolojik bir düzen içinde incelenmiştir.

Aynen Keban yöresindeki Korucutepe'de olduğu gibi, M.N. van Loon'un yine genç bilim kuruluşuyla ortaklaşa olarak kaleme aldığı bu eser, özellikle Güneydoğu Anadolu arkeolojisi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Çalışma alanının Harran Ovası'nın kuzunu 25 km. kadar güneyinde bulunuşu bu önemi arttırmaktadır. Henüz bitmeyen bir kazının ilk raporu olması açısından tüm tartışmalara enine boyuna yer verilmemiş olmakla birlikte, iki ciltlik eser, bu alanda çalışanlara örnek olacak bir titizlikle ele alınmıştır. Buna karşılık, Geç Tunç Çağı'nın saray alanı dışında, daima açmaların dar kalıpları içinde kalmış olması, höyüğün tanınmasında bazı zorluklar ortaya atmış gibidir. Nitekim aynı zorluk, kanımızca, daha önce kazılmış olan Korucutepe için de geçerlidir.

